

2.2. Бир ўлчов бирликларидан бошқа ўлчов бирликларига ўтиш. Боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган ўлчов бирликлар

Бирон бир физик жараёни масалаларни моделлаштиришда бирданига барча асосий ўлчов бирликларининг катнашиши эҳтимоли кам.

Масалан механик ҳаракат ўрганилаётган бўлса, у ҳолда ампер, Келвин, свеча каби ўлчов бирликлар катнашмайди.

Агар электр тизимларига доир масалалар куриллаётган бўлиб, механик ҳаракат курилмаса, бундай ҳолларда иккинчи даражали ўлчов бирликлар: ток кучи, узунлик, вақт асосида аниқланади.

Ўлчов бирликларнинг бир – бирига боғлиқлигини қўйдагича шарҳлаш мумкин:

Мисол тариқасида механик тизимларда асосий ҳисобланган узунлик – L , вақт – T , масса – M , ўлчов бирликларини оламиз.

Энди шундай бир – бирига боғлиқ бўлмаган катталиклар $U_1; U_2; U_3$ мавжудлиги шартларини кўрамиз.

Бир – бирига боғлиқ бўлмаган катталиклар мавжуд бўлади, агар қуйидаги шартлар бажарилса.

1) $[U_1]; [U_2]; [U_3]$ - катталиклар ўлчов бирлиги: $[M]; [L]; [T]$ нинг функциялари бўлишлари керак, яъни; $[U_1] \neq [U_3]^\alpha \cdot [U_2]^\beta$; $\lambda; \beta$ - ихтиёрий сонлар.

2) $[M], [L], [T]$ – ни фақат $[U_1]; [U_2]; [U_3]$ – орқали ифодалаш мумкин.

Бу иккала шартни каноатлантирадиган ҳолатни кўриб чиқамиз

Фараз қиламизки U_1, U_2, U_3 – нинг ўлчов бирликлари қуйидагича:

$$[U_1] = [M]^{\mu_1} \cdot [L]^{\lambda_1} \cdot [T]^{\tau_1};$$

$$[U_2] = [M]^{\mu_2} \cdot [L]^{\lambda_2} \cdot [T]^{\tau_2};$$

$$[U_3] = [M]^{\mu_3} \cdot [L]^{\lambda_3} \cdot [T]^{\tau_3};$$

Ифодани логарифмлаб, қўйидаги тенгнамалар системасига келамиз:

$$\lg[U_1] = \mu_1 \lg[M] \cdot \lambda_1 \lg[L] \cdot \tau_1 \lg[T];$$

$$\lg[U_2] = \mu_2 \lg[M] \cdot \lambda_2 \lg[L] \cdot \tau_2 \lg[T];$$

$$\lg[U_3] = \mu_3 \lg[M] \cdot \lambda_3 \lg[L] \cdot \tau_3 \lg[T];$$

Алгебра курсидан маълумки, бу тенгламалар системаси ечимга эга бўлади, агар тенглама коэффициентларидан тузилган матрица нольдан фарқли бўлса, яъни

$$\Delta = \begin{vmatrix} \mu_1 & \lambda_1 & \tau_1 \\ \mu_2 & \lambda_2 & \tau_2 \\ \mu_3 & \lambda_3 & \tau_3 \end{vmatrix} \neq 0$$

Демак $[U_1]; [U_2]; [U_3]$ ни асосий ўлчов бирликлар деб қабул қилиш учун (1) – шарт бажариш керак.

Масалан, куч, вақт, узунлик биринчи даражали катталиқ бўлиши мумкинлигини кўрамиз:

$$U_1 = F; U_2 = T; U_3 = L;$$

ёки ўлчов бирликлар асосида:

$$[U_1] = [M] \cdot [L] \cdot [T]^{-2};$$

$$[U_2] = [T]; [U_3] = [L]$$

У ҳолда бу тенгламалар системасидан тузилган матрица қўйидаги кўринишга эга:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 1 & 1 & -2 \\ 0 & 0 & 1 \\ 0 & 1 & 0 \end{vmatrix} \neq 0$$

Демак куч, вақт, узунлик биринчи даражали катталиқ бўлади.

Ҳудди шундай куч-F: зичлик-ρ: вақт-T: ҳам биринчи даражали катталиқлар бўлиши мумкин, чунки $\Delta = -4$

Аммо куч, тезлик ва қувват учун $\Delta = 0$, демак бу катталиклар биринчи даражали катталиклар бўлолмайд. Буни қўйидаги тенгламадан ҳам англаш мумкин, чунки $N = F \cdot V$.

Ёки юқоридаги тағлил асосида, исботлашимиз мумкин. Уҳолда куч, тезлик ва қувват ўлчов бирликлари орасидаги боғланишни қўйдагича аниқлаймиз.

$$[F] = [M]^1 \cdot [L]^1 \cdot [T]^{-2}$$

$$[V] = [M]^0 \cdot [L]^1 \cdot [T]^1$$

$$[N] = [M]^1 \cdot [L]^2 \cdot [T]^{-3}$$

Хосил бўлган ифоданинг даража кўрсаткичлари асосида тузилган матрица операторини аниқлаймиз:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 1 & 1 & -2 \\ 0 & 1 & 1 \\ 1 & 2 & -3 \end{vmatrix} = -3 + 2 + 2 - 1 = 0$$

$\Delta = 0$, демак бу катталиклар бир-бирига боғлиқ бўлмаган катталиклар эмас, яъни куч ва тезлик маълум бўлса қувватни аниқлаш мумкин.

Моделлаштириш жараёнида бир – бирига боғлиқ бўлмаган катталикларни аниқлаб олиш, якуний натижаларни олишда ва хулосалар қилишда қулайдир. Моделлаштириш натижасида олинган боғланишларни аналитик ифодалаш учун бир – бирига боғлиқ бўлмаган катталикларни аниқлаб олиш зарур бўлади.

Назорат саволлари

1. Ўлчов бирлиги нима?
2. Биринчи ва иккинчи даражали ўлчов бирликлар.
3. Боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган ўлчов бирликлар.
4. Қўйидаги физик катталикларнинг: «куч»; «вақт»; «тезлик» - боғлиқ ва боғлиқ эмаслигини аниқланг.